

Násilí a utváření sociálních statusů ve vězeňské subkultuře¹

Petr Juříček – Josef Smolík²

Katedra bezpečnostních studií, Vysoká škola Ambis, Praha

Katedra bezpečnostních studií, Policejní akademie České republiky, Praha

Violence and the Formation of Social Statuses in the Prison Subculture. The text focuses on the relationship between aggression and the formation of social status in prisoners in selected prison with maximum security. The article is based on a sociological survey conducted from February to April 2022. A questionnaire survey among convicted men, classified as a prison with medium and high grade security, addresses the perception of risk of conflicts between prisoners, especially in terms of age differences and number of incarcerations. Methodologically, the text takes the form of a case study, mainly due to the complexity of obtaining valid data from convicted criminals. The main goal is to evaluate the level of threat to the life and health of prisoners and prison staff in the real environment. The article deals with the manifestations of aggressive behavior in the execution of the sentence and their reflection by prisoners. Part of the text does not cover only the typology of individual manifestations of the so-called prison violence, but also the presentation of diagnostics and monitoring of these excesses by the Prison Service of the Czech Republic. Sociológia 2023, Vol. 55 (No. 1: 44-75)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2023.55.1.2>

Key words: *Maximum security; prison; violence; aggression; social status*

Úvod

Tento text se zaměřuje na problematiku vězeňství, jehož systematickým studiem se zabývá tzv. *penitenciární sociologie* (blíže viz Dirga 2021). Prostředí věznic je specifické v řadě ohledů, a to jak vzhledem ke klientele, která ji obývá, tak k nemožnosti volného pohybu, který je pro většinu z nás samozřejmostí. Jsou zde soustředěny osoby, které se dopustily protiprávního jednání, a to mnohdy s rysy násilného jednání. Závažnost jejich společenského selhání vyjadřuje fakt, že svým konáním tyto osoby naplnily znaky trestného činu, jak je uváděn v trestním zákoníku (Blatníková 2016; srov. Drápal – Jiříčka – Raszková et al. 2021; Jelínek et al. 2021; Dirga 2021). Klima věznic je také odvislé od konkrétní kultury (*culture milieu*) společnosti, regionu či tradic. To úzce souvisí s konkrétní trestní politikou, ale i vězeňstvím, které se z dlouhodobého hlediska humanizuje, byrokratizuje a proměňuje i v možnostech trestání (například v kontextu debat o trestu smrti či vykonávání přidělené práci) (Jewkes 2002; Smith 2008; Raszková – Hoferková 2013).

¹ Text je jedním z výstupů projektu Radikalizace-symbolika kriminálního tetování, řešeného v rámci Rozvojového programu Policejní akademie České republiky v Praze jako výzkumné organizace na léta 2017-2023 (DVÚ 2/3).

² Korešpondencia: PhDr. Petr Juříček, Ph.D., Katedra bezpečnostních studií, Vysoká škola Ambis, Lindnerova 575/1, 180 00, Praha 8 – Libeň, Česká republika. Email: petr.juricek@ambis.cz.

doc. PhDr. Josef Smolík, Ph.D., MBA, LL.M., MSc, Katedra bezpečnostních studií, Fakulta bezpečnostního managementu, Policejní akademie v Praze, Lhotecká 559/7, 143 01 Praha 4, Česká republika. E-mail: smolik@polac.cz

I přes fakt, že určitou část vězeňské subkultury (odouzení za násilné trestné činy) představují potencionální agresori (především ve věznicích s ostrahou a vysokým stupněm zabezpečení, což je umístění, které většinou souvisí se závažnou trestnou činností), je nutné zajistit hlavní zásady a účel výkonu trestu, tedy atributy stanovené zákonným normativem. Trest může být vykonáván jen takovým způsobem, který respektuje důstojnost osobnosti odsouzeného a omezuje škodlivé účinky zbavení svobody (viz § 2 z. 169/1999 Sb.). Jednou z podmínek je proto zajištění bezpečnosti všech klíčových aktérů, tedy vězňených osob³ a současně personálu věznice.

Vězení je nutné chápat jako výjimečné prostředí (formální byrokratický aparát sloužící ke koordinaci velkého množství lidí), které vytváří sociální svět s nepředpokládanými a specifickými zvyky, formálními i neformálními pravidly (Dirga 2020; Smith 2008). Dochází zde k nepsanému „konfliktu očekávání“ při tvorbě hierarchie vězňených, kteří si danou strukturu vytvářejí dle svých pravidel, a personálem věznic, který musí naplňovat platnou legislativu, tedy mimo jiné, násilnému jednání vězňených osob předcházet.

Na tomto místě je vhodné zmínit i koncept *totální instituce*⁴ Ervinga Goffmana, který zdůrazňuje striktní, vzájemné oddělení a vymezení skupiny dohlížitelů a skupiny chovanců (Goffman 1961; srov. Smith 2008: 19; Dirga – Hasmanová Marhánková 2014: 89-90; Dirga – Lochmannová – Juříček 2015: 559; Bauman – May 2010: 72).

V českých podmínkách v realitě dochází k tzv. *personálnímu mixu*, který představují samotní vězni, uniformovaná restriktivní složka v podobě dozorců a strážní služby a odborný personál, který zajišťuje odbornou péči na rozhraní restrikce a psychické podpory (sociální pracovníci, speciální pedagogové, adiktologové, kaplani, vychovatelé, psychologové, psychiatři apod.) (srov. Váně – Dirga 2016; podrobněji viz Drápal – Jiříčka – Raszková et al. 2021: 319–359; Dirga 2020: 108–110).

Tzv. *vězeňské násilí*⁵ je jedním z témat, kterému je věnována velká pozornost (krom například klíčového tématu financování vězeňství, ale i zhoršující se zdravotní péče ve výkonu trestu, recidivě, užívání omamných a psychotropních látek, přeplněnosti věznic, sebevražednému chování, vzdělávání odsouzených atp.) (srov. Sochůrek 2007; Marešová et al. 2016). Zahraniční autoři spojují vězení přímo s násilím, resp. s různými druhy násilného chování mezi jednotlivými aktéry (srov. Wolff et al. 2006; Toch – Kupers 2007). Téma

³ Aktéry vězení z pohledu pachatelů rozumíme současně nejen vězňené osoby, ale také obviněné ve výkonu vazby a chovance v ústavu pro výkon zabezpečovací detence.

⁴ Totální instituce je pojímána jako tzv. sociální hybrid, svět ve světě, který se řídí vlastní logikou, formálními pravidly, ale též pravidly neformálními, která krystalizují jako přirozená součást druhého života odsouzených. Institucionalizace pak představuje proces, v rámci něhož se sociální role, hodnoty a představy, stejně jako způsob chování jedince stávají pevně spojené s organizací či sociálním systémem (Lochmannová 2020: 13). Principem totální instituce je disciplína, přesný řád (časový rozvrh) a mocenské vztahy (viz Foucault 2000).

⁵ Tento text pracuje s termíny vězeňské násilí a vězeňská agrese jako se synonymy.

je relevantní nejenom ve středoevropském prostoru, ale je řešeno také globálně, s ohledem na specifika jednotlivých trestních a vězeňských systémů (srov. Prabowo 2020; Jelínek et al. 2021).

Samotné násilí v prostředí věznic nelze chápat pouze jako konflikt mezi vězni, ale také jako konflikt mezi vězňenými osobami a personálem věznice (zaměstnanec či příslušník) nebo se jedná o formu kolektivního násilí (v případě malých skupin) až k hromadnému vystoupení vězňených osob (vzpoury, nepokoje či hromadné odmítání stravy apod.) (srov. Sopóci 1996: 19–36; Smolík – Tvrdá 2012: 90; Marešová – Tamchyna 2017: 26).

Text v teoretické části bude diskutovat agresivní chování ve vězeňském prostředí, představeny budou základní formy násilí, včetně sebedestruktivních či suicidálních projevů (blíže viz Drápal – Jiříčka – Raszková et al. 2021; Blatníková 2016). Následovat bude sociologická sonda do vězeňského prostředí ve vybrané moravské věznici v rámci Vězeňské služby ČR, (dále jen „VSČR“). Dotazníkové šetření mezi osobami ve výkonu trestu bylo zaměřeno na násilné projevy, jejich reflexi a význam v kontextu utváření hierarchie. Cílem textu je nejenom diskutovat teoretické poznatky o fenoménu tzv. vězeňského násilí, ale i popsat a analyzovat postoje odsouzených v kontextu utváření vězeňské hierarchie.

Vězeňské násilí a projevy agresivního chování

Vězeňské násilí se jako téma výzkumu do popředí dostávalo především v průběhu 90. let 20. století, byť s konkrétními případy vězeňských vzpour byla akademická obec konfrontována průběžně i mnohem dříve (srov. Lovaš 2010; Smolík 2020).⁶ Jednotlivé studie se zaměřovaly na popis průběhu a typických znaků tohoto druhu násilí, což bylo často v souvislosti s medializovanými případy, které často končily úmrtím či těžkým ublížením na zdraví. Vězeňské násilí bylo také řešeno v případech konkrétních vězeňských vzpour, nepokojů, hladovek atp. Mimo pojem „vězeňské násilí“ se také používají výrazy jako vězeňská agrese či agrese ve věznicích. Nejvíce výzkumů a publikovaných prací se zaměřuje především na agresi mezi samotnými vězni. Pozornost se také zaměřuje na agresivní chování ze strany vězňů vůči zaměstnancům věznic, případně o agresivním chování zaměstnanců věznic (především dozorců) vůči osobám ve výkonu trestu. Stejně tak je možné uvažovat i o agresivním chování mezi zaměstnanci věznice, případně o napadání zaměstnanců věznice osobami mimo vězeňské prostředí (např. rodinnými příslušníky vězňených).

Vězeňská populace je specifická tím, že samotný výkon trestu je signifikantně omezuje v jejich psychických, fyziologických a sociálních potřebách (srov. Blažek – Fischer – Škoda). I z těchto důvodů se ve vězeňském prostředí

⁶ V tomto kontextu lze připomenout i největší vězeňskou vzpuru v Československu v březnu 1990 ve věznici Leopoldov.

vyskytují případy agresivního chování. Agresivní chování je často vnímáno prizmatem teorie frustrace/agrese, kdy je agresivita přisuzována výsledkem nemožnosti dosáhnout cíle. Existují však i jiné přístupy, které se zaměřují na poznatky neurobiologie (agresivita je spojována s vysokými hladinami testosteronu a naopak nízkými hladinami určitých transmiterů, např. serotoninu), genetiky či sociálního učení. Využívány jsou sociologické přístupy vycházející mj. z poznatků teorie her, teorie konvergence, sociální nákazy atp. V současnosti je však k násilí přistupováno jako k multifaktoriálnímu fenoménu (srov. Sopóci 1996: 19–36; Lovaš 2008: 270–271; Kamaluddin et al. 2016: 138–139).

Agrese, resp. násilí ve vězeňském prostředí znamená násilné narušení práv jiného člověka, jedná se o ofenzivní jednání nebo proceduru, která je často spojena s uplatňováním fyzické síly či psychické převahy (často zahrnující nekompromisní asertivní jednání) (srov. Čermák 1997: 9; Janata 1999: 18–22). Často je násilí u vězňů spojeno s naprosto minimální empatií, s projevem bezohledného chování, hostility (srov. Marešová et al. 2016).

Násilí v prostředí výkonu trestu je podstatným tématem (diskusí, představ, mentálních obsahů) jak pro vězně, tak i pro personál věznic. Násilí je mimo jiné i možností, jak udržet fungující pravidla a opatření výkonu trestu (viz Abbiati et al. 2019: 61). S násilím úzce souvisí i téma maskulinity, fyzické zdatnosti vězňů a „připravenosti“ ke konfrontaci, což se obecně v odborných textech považuje za tzv. vězeňskou „macho“ kulturu (Jewkes 2002).

Násilí není diagnostická kategorie, ale typ chování, které je spojeno s různou psychopatií. Jde o komplexní vzorec chování, který je heterogenní ve své etiologii i projevech. Často je toto chování popisováno jako asociální či antisociální (srov. Blažek – Fischer – Škoda 2019).

Násilí je nedílnou součástí vězeňského života, má škodlivé účinky nejenom na konkrétní vězně a vězeňský personál, ale i na celou instituci (či celý vězeňský systém). Navzdory mezinárodním úmluvám, konkrétním zákonům a směrnicím, které se této problematice podrobně věnují, lze konstatovat, že násilí ve věznicích (stejně jako například radikalizační tendence některých odsouzených) je všudypřítomné a jedná se o celosvětově znepokojující jev (v kontextu počtu odsouzených osob, ale i vůči jednotlivým vězeňským nepokojům) (Abbiati et al. 2019; Vejvodová – Kolář 2020; Smolík 2020; Kolář – Procházka 2022).

Násilné projevy ve výkonu trestu mohou být způsobeny impulzivní povahou, nebo se může jednat o promyšlené chování, které předpokládá vědomé plánování (viz Blatníková 2016: 43).

Často se uvažuje i nad agresivními rysy jednotlivých odsouzených, které poskytují vysvětlení i u jednotlivých trestných činů násilné kriminality (např. trestné činy vraždy, loupeže, ublížení na zdraví, žhářství). Agresivní rysy v etiologii jednotlivých odsouzených mohou být i určitým prediktorem pro

jejich chování ve výkonu trestu (např. účast na nepokojích, braní rukojmí, vraždy atp.) (srov. Kamaluddin et al. 2016: 138).

Obecně se téma vězeňského násilí týká především jednotlivých typů a podob násilí ve výkonu trestu. Diskutovány jsou čtyři základní typy agrese: fyzická, psychická (verbální), hněv a hostilita⁷ (viz Kamaluddin et al. 2016: 139; Lovaš 2010: 158). V této souvislosti lze rozlišovat mezi *instrumentálním* a *expresivním* násilím.

Instrumentální násilí je racionální, cílem je dosáhnout moc či kontrolu nad situací a je motivované snahou dosáhnout určitý výsledek. Jeho využití při dosažení cíle přináší odměnu (např. pocit převahy). Expresivní násilí je spontánní, není racionální. Slouží jako redukce stresu nebo napětí. Především z praktického hlediska je důležité rozlišovat formy agrese podle důsledků na vážné a lehčí (Lovaš 2010). Projevy násilí ve vězeňském prostředí mohou sloužit také jako ukázka síly či k odstrašení ostatních vězňů (demonstrace vlastní síly), k vykořisťování a využívání ostatních, např. prostřednictvím krádeží, k udržování vlastního image (statusu), jako způsob ochrany proti urážkám nebo jako např. způsob sexuálního uspokojování (Blatníková 2016: 55). Stejně tak projev násilí může být iniciován omamnými a psychotropními látkami, které se ve vězeňském prostředí také mohou nacházet.

Z hlediska teoretických přístupů u problematiky vězeňského násilí je vlivná teorie vězeňské subkultury, která předpokládá, že násilí je časté tam, kde je skupinou považováno za hodnotu a kde jeho uplatnění vede v určitých situacích ke zvýšení statusu jedince, klade důraz na maskulinitu, nepoddajnost, hrdost, odpor a revoltu (Kamaluddin et al. 2016). Především mužské věznice jsou považovány za maskulinní prostředí, kde je bodybuilding (posilování, zvyšování muskulatury) do jisté míry součástí vyplnění volného času odsouzených. Maskulinita je součástí tzv. vězeňského kodexu, tj. nepsaných pravidel mezi odsouzenými, přičemž maskulinita má vliv i na hierarchii a celkovou „vězeňskou kariéru“ (podrobněji viz Foucault 2000; Jewkes 2002; Dirga 2017). Demonstrování fyzické síly ve výkonu trestu je do jisté míry i vhodnou strategií, jak získat respekt, výhody, ale i zvýšit svůj sociální kapitál. Z hlediska sociální hierarchie se jedná o tzv. hegemickou maskulinitu, která se neprojevuje jen ve výkonu trestu, ale i mimo vězeňský systém, tj. „na svobodě“ (viz Jewkes 2002). S maskulinitou souvisí i téma sebestylizace (*self-stylization*), kdy vězni ve vzájemné komunikaci zvýrazňují svůj násilnický charakter, krutost, tvrdost atp. Tato sebestylizace (především v zahraničí) může být podpořena domnělým či skutečným členstvím ve vězeňském gangu (Hörnqvist 2015). Zajímavé by bylo i zkoumání maskulinity v ženských věznicích,

⁷ Hostilita je definována jako kognitivní složka agrese, která zahrnuje negativní pocity, odpor, nespravedlnost. Hostilita je vnímána jako hrozba nebo urážka a je odlišná od instrumentální agrese (srov. Kamaluddin et al. 2016: 139).

nicméně tento text, i z hlediska realizované sociologické sondy, reflektuje tuto problematiku pouze u vězňů/mužů.

Pokud se zaměříme na teoretická východiska vztahující se k vězeňskému násilí, tak lze konstatovat, že se nejčastěji pracuje se třemi teoriemi: *teorií importu*, *teorií deprivace* a *teorií administrativní kontroly*. Základní premisy těchto teorií se dají vyjádřit velice jednoduše. Teorie importu poukazuje na to, že do věznic si agresi přináší (importují) vězni ze svého prostředí. Podle této teorie se chování a obecně fungování vězňů nemění v důsledku společnosti a prostředí, ve kterém nyní musejí být, ale tyto vzorce si do výkonu trestů přináší (importují) již v z období páchaní trestné činnosti, ze svého mimo-vězeňského života (viz Blatníková 2016: 44). I proto se chování vězeňské komunity v konkrétní věznici liší podle typu předchozí trestné činnosti a celkového klimatu v zařízení (srov. Abbiati et al. 2019; Marešová – Tamchyna 2017). V zahraničí sehrává roli i etnické složení vězeňské populace, resp. příslušnost ke konkrétním gangům či jiným kolektivním identitám (srov. Janata 1999; Tilly 2006; Vegrichtová 2018). Existují i studie týkající se tzv. vězeňských gangů. Vězeňský gang lze definovat jako „organizaci, která operuje v rámci vězeňského systému jako jedinečná entita orientovaná na páchaní ilegálních aktivit, složená z vybrané části odsouzených, kteří založili a udržují řetěz kontrolních mechanismů, a jsou vázáni interním kodexem chování“ (Vegrichtová 2017: 21–22).

Teorie deprivace upozorňuje na to, že stres vyvolaný prožívanou deprivací ve věznicích může tvořit významný faktor pro vznik agresivního chování. Agresivní chování se objevuje během procesu adaptace na vězeňské prostředí a při osvojování sociálních návyků, kdy jsou přejímány subkulturní normy a způsoby chování, které vězňům osobám pomáhají v nové situaci přežít (srov. Blatníková 2016: 44).

Importační i deprivací přístup mohou fungovat komplementárně. Roli zde sehrává konkrétní vězeňská subkultura, která se může formovat buď na základě deprivací, nebo importačního modelu, což je výrazně ovlivněno nejenom konkrétním typem věznice, ale i osobnostními dispozicemi (charakteristikami) vězňů, ale i jejich adaptačními strategiemi. Oba přístupy lze nalézt v tzv. integrovaném modelu, kdy sociální vazby z minulosti (v případě importačního modelu) a nutnost adaptace na přítomnost (v případě deprivací modelu) představují faktory, které většina autorů zohledňuje nejen při objasnění nežádoucího chování jedince ve vězení, ale např. i při studiu vězeňských subkultur (Blatníková 2016; Marešová et al. 2016; Dirga 2020, 2021).

Další z výše uvedených teorií je teorie administrativní kontroly. Podle této teorie je podstatné prostředí samotného výkonu trestu, tj. zda je ve vězení jasné a rozhodné vedení, formalizovaná a jasná pravidla, efektivní management, proaktivní interakce mezi personálem a vězni. Tato teorie se zaměřuje na

příčiny agrese ve věznicích z pohledu zabezpečení výkonu trestu, v důsledcích uplatňování příslušných opatření a zabezpečení dodržování pravidel a pořádku (Blatníková 2016).

Konstatovat tedy lze, že všechny uvedené teorie nemají konkurenční charakter, ale vytváří komplexnější pohled na příčiny vysokého výskytu agrese ve věznicích (podrobněji viz Lovaš 2010: 156-157).

Motivy k uplatnění násilí, typické pro české prostředí, mohou mít několik rozlišných modifikací, ale mezi nejčastější motivace k násilí patří standardní šikana, viktimizace a napodobování vězňů s vyšším sociálním a ekonomickým statutem/kapitálem.

„Vedle ekonomického kapitálu je klíčovým pro ovlivňování a podobu interakcí se spoluvězni také kapitál fyzický, kterým myslíme vyvinutou fyzickou muskulaturu a sílu. Jedinec, který disponuje potřebnou mírou fyzické síly, ji může následně využít proti ostatním spoluvězňům buď přímo jako fyzický atak, či nepřímo ve formě zastrašování fyzickým vzhledem“ (Dirga – Lochmannová – Juříček 2015: 562).

Na základě použití síly a zjevné vypracované muskulatury se jedinci otevírají možnosti, jak ustát tlak ostatních při snaze napadat daného jedince. Současně s tím se snižuje pravděpodobnost, že se tento jedinec stane obětí fyzického ataku, impulsem je i snaha o zisk ilegálních věcí a předmětů (např. mobilní telefon, omamné psychotropní látky) či ilegální směna. Mechanismus směny, čili tzv. *vězeňský černý trh*, vychází z principu „uzavřenosti trhu“, čímž dochází k atraktivnosti věcí, které v civilním životě představují běžný standard (např. káva, cigarety, pochutiny atp.) (viz Dirga – Lochmannová – Juříček 2015: 564; Jewkes 2002).

Vzájemný antagonismus je také významným impulsem, který plyne z aktuální struktury (hierarchie) mezi vězňenými osobami (jejich pravidly, právy, povinnostmi atd.) (srov. Fischer – Škoda 2021). Do těchto procesů vstupuje i vliv vězeňské autority (či vězeňských autorit), která se spolupodílí na vytváření statusově nadřazených či podřadných pozic pro odsouzené jedince (viz Dirga – Lochmannová – Juříček 2015: 566).

Z dříve realizovaných výzkumných šetření vyplývá, že se populace českých věznic člení do několika skupin. Jedná se například o roli „králů“, tj. šéfů věznic či oddílů, „šašků“, kteří se podílí na utváření atmosféry ve věznicích a jsou určitými spojovacími prvky s neutrální rolí. Další roli představují „tažné koně“, což je pozice na samotném dnu vězeňské hierarchie. Nejnižší patro vězeňské hierarchie tvoří většinou osoby prvotrestané či fyzicky neschopné se bránit (slangově „konina“), kteří jsou na začátku procesu vězeňské adaptace či prizonizace (srov. Dirga – Lochmannová – Juříček 2015: 567; Lochmannová – Kolář 2021: 162).

Fischer a Škoda (2021) člení sociální hierarchii ve vězeňských zařízeních podle 4 následujících rolí: role neformálního vůdce, tj. krále (ovládajícího okolí či prostor), role dělesloužícího, tj. kmeta (postavení má díky delšímu pobytu ve vězení, je respektován), role řadového příslušníka, tj. pěšáka (s jasně vymezenými právy a povinnostmi), a role outsidera, tj. pampelišky (jedná se o nejslabší jedince ve výkonu trestu), kteří jsou často i oběťmi různých druhů násilí (včetně sexuálního).

Násilí, které má vliv na utváření vězeňské hierarchie, v mnoha případech vyplývá z osobnosti odsouzeného (srov. Záhorská 2007: 30–32). Bezodůvodné násilí, které nesleduje výše uvedené cíle, je tak spíše ojedinělé. Vězeňská hierarchie je také formována v podobě rituálů, ale i přezdivek pro jednotlivé odsouzené. Především rituály (například určité formy úsluh) ustavují formy sociálních vztahů (srov. Bauman – May 2010).

Jsou-li lidé vystaveni tlaku vězeňské subkultury (jež používá nejrůznější prostředky, jak si udržet sociální kontrolu ve smyslu dodržování subkulturních norem), chovají se násilně nikoliv proto, že je jejich zvnitřněný hodnotový systém založen na agresi a násilí, ale spíše proto, že jsou nuceni vyrovnat se s tímto tlakem a vyhovět požadavkům sociální kontroly (Čermák 1997: 126).

Z hlediska vězeňského prostředí je také možné konstatovat, že na míru násilných projevů má vliv i složení vězeňské populace a konkrétní hierarchie vězňů. Například mírně povýšené chování nebo kritická poznámka níže postaveného vězně může vyvolat agresivní odplatu, protože výše postavený jedinec, který by agresivně nereagoval (nepotrestal viníka, který nerespektuje sociální hierarchii) by ztratil svoji tvář, a jeho status by byl zpochybněn. Někdy může být násilí přijatelné pouze jako odpověď na útok či provokaci, ale je odmítáno v případech, kdy se jedná o samoúčelnou aktivitu (srov. Čermák 1997). Pochopení vězeňské hierarchie znamená i pochopení vězeňské subkultury konkrétní věznice. Navíc pochopení této hierarchie může snížit i případy vězeňského násilí (např. v podobě oddělení problémových osob v oddílech věznice) (srov. Lochmannová – Kolář 2021).

Ze zahraničních výzkumů také vyplývá, že oficiální statistiky týkající se vězeňského násilí tento fenomén podceňují, přičemž skutečná míra násilného chování je přibližně pětikrát až desetkrát vyšší než míra zachycená vězeňským personálem (Abbiati et al. 2019: 62). Hlavní diskuse se týkají především toho, jak eliminovat rizikové (násilné) osoby ve výkonu trestu. Jedná se osoby, které se ve vězeňském prostředí dopouští výtržností, narušují chod věznice, realizují násilné incidenty, ale také o jedince, kteří spoluvězně k takovému jednání povzbuzují, nebo o vězně, u kterých byla zjištěna nějaká – forenzně nevýznamná – duševní porucha (např. jedinci s kverulatořními rysy, s psychopatickou/disociální strukturou osobnosti, nebo osoby s abúzem psychotropních látek) (Blatníková 2016: 24).

Z hlediska teorie a poruch osobnosti jde u vězňů, zejména recidivistů, často o disociální poruchu osobnosti. Základní charakteristikou disociální poruchy osobnosti je dlouhodobý vzorec sociálně anetického chování, které odráží nezáměr o práva druhých osob. Disociální jedinci hledají uspokojování svých potřeb bez ohledů na svědomí. Mezi jejich chováním a převládajícími sociálními normami je rozpor. Nedokáží udržet trvalý vztah a snadno se stávají kořistí pro druhé (Blažek – Fischer – Škoda 2019: 43–44). S tím souvisí i velmi nízká frustrační tolerance a nízký práh pro výbuchy agresivity a násilí. Mají problém odložit potěšení nebo uspokojení. Chybí jim soucit a empatie (Blažek – Fischer – Škoda 2019). Z hlediska klasifikace forem násilí se lze ztotožnit s Lovašem (2010: 161), který identifikoval pět forem (z hlediska motivace a podmíněnosti) tohoto chování ve vězeňském prostředí: agresivní donucování (*coercive aggression*), nepřímé a mírnější formy fyzické agrese, kombinace nepřímé agrese a krádeží, fyzická agrese a sexuální agrese.

Interpersonální a kolektivní forma násilného jednání

Další z možností, jak můžeme pohlížet na projevy násilí ve vězeňském prostředí, je dělení na *interpersonální* a *kolektivní* násilí. Zatímco projevy kolektivního násilí (obvykle v podobě vzpour a nepokojů) narušují normální chod a sociální zákonitosti dané instituce, interpersonální násilí fungování věznic jako organizace nenarušuje, zato ale ovlivňuje každodenní vězeňský život (Blatníková 2016: 48). Vzhledem k širokému zaměření bude v daném textu věnována pozornost především hrozbě ve smyslu formy interpersonálního konání. Níže v textu bude také uvedena i interní metodika zpracovaná odborem výkonu vazby a trestu Generálního ředitelství VS ČR⁸ (dále jen „GŘ VS ČR“), která definuje projevy násilí, včetně postupů, které mají eliminovat dopady násilí, popřípadě mají mít profylaktické aspekty. Tato opatření vycházejí z přístupů, které mají minimalizovat riziko vzniku neoprávněného násilí, a zabránit ponižování lidské důstojnosti, což vyplývá z tzv. Evropských vězeňských pravidel (srov. Juříček 2018).

Každá z variant interpersonálního násilí pak může mít různou formu či projev. Může se jednat o fyzické, psychické nebo ekonomické násilí. Vhodné je také poznamenat, že statky, které odsouzení vlastní ve výkonu trestu, jsou si vzájemně podobné a lze je považovat za statky univerzální. Věci i služby, které se běžnému konzumentovi jeví jako bezcenné, se kvůli specifčnosti a uzavřenosti typickým pro vězeňskou celu a vězení obecně stávají potenciálním zbožím vězeňské ekonomiky (blíže viz Lochmannová 2016: 28).

⁸ VSČR je ozbrojeným bezpečnostním sborem, který zajišťuje výkon vazby, výkon zabezpečovací detence, výkon trestu odnětí svobody a v rozsahu stanoveném zákonem ochranu pořádku a bezpečnosti při výkonu soudnictví a správě soudů a při činnosti státních zastupitelství a Ministerstva spravedlnosti. Její činnost je upravena zákonem 555/1992 Sb. o Vězeňské službě a justiční strážní České republiky (Marešová et al. 2016: 14; Dirga 2021: 417; Kolář – Procházka 2022: 159).

Do kategorie lehčích násilnických snah lze zařadit především urážlivé verbální útoky. Patří k rutině života ve vězení a ze strany vězeňské populace jsou nejvíce akceptované/tolerované a to i z pohledu pracovníků věznice. Zvýšený hlas doprovázený neslušnými a vulgárními slovy (nadávkami), často interpretované vězeňským žargonem, jsou typické pro vězeňskou mužskou subkulturu. Význam takových projevů je samotnými vězni bagatelizován („byla to jenom sranda“), zároveň jsou ovšem slovní útoky vězni vnímány jako jeden z nejčastějších důvodů pro fyzické napadení „autora urážky“, které lze interpretovat jako formu vyřizování si účtů (Edgar - O'Donnell – Martin 2011).

Cílem takových verbálních výpadů může být snaha zranit a ponížit oběť, může jít také o testování hranic (*práh tolerance*) u nově příchozích vězňů ze strany spoluvězňů, ale také mohou verbální útoky napomáhat izolaci oběti od její skupiny. Ti, kteří byli úspěšně izolováni od své skupiny, jsou pak zranitelnější a lépe manipulovatelní.

V prostředí věznice je v případech, kdy dochází k verbálním atakům vybraných jedinců, nutné, aby vězeňský personál zaznamenal i každodenní „lehké“ incidenty, ze kterých lze usuzovat možný budoucí konflikt. Je však nutné rozlišit i specifický způsob komunikace řady vězňů, které jsou dominantní zvýšeným hlasem při každém rozhovoru. Eskalace verbálních ataků je však častým spouštěčem fyzického konfliktu. Diferenciace interpersonálních konfliktů lze rozdělit na násilí mezi samotnými odsouzenými a na útoky či napadání personálu. Fyzický konflikt má mnohdy velmi banální spouštěcí impuls, kterým je nenásilně kamarádké špičkování, které přechází do fyzického útoku spojeného s emocí a verbálním projevem, a mnohdy končí zraněním (Juříček 2019).

Projevem jistého násilí je i model tzv. vyloučení jedince či ignorace většího kolektivu uvězněných, směřované k odsouzeným, kteří tzv. nespolupracují. Jedná se o situace, kdy odsouzený musí, ač ze své vůle nechce, participovat na některé z ilegálních činností. Typické je držení mobilního telefonu, či omamné psychotropní látky nebo úmyslné krádeže ve výkonu trestu. Tyto osoby jsou nepřímo vyloučeny z práv a nároků na nějakou činnost, výhodu, službu nebo produkt (oficiálně, ze strany instituce či zákonů), jako jsou např. sledování televize, nárokových nákupů zboží ve vězeňské prodejně či vyšších stravných dávek pro pracující odsouzené. Motívem na straně pachatele mohou být materiální zisky, posílení statusové pozice, ale může jít i o vyústění dlouho-trvajících sporů. Forma, tedy způsob, jak takového vyloučení dosáhnout, může mít podobu verbálních výhrůžek i fyzického napadení (typicky se jedná o rvačky) (srov. Tilly 2006: 24).

Nepatří sem však např. situace, kdy se dva vězni hádají, který z nich je na řadě při výběru programu v televizi, ale o situace, kdy jsou jednomu z vězňů ze strany ostatních odepřeny produkty, služby, činnosti apod.

z důvodu jeho „nižšího statusu“. Tím, že je vězeň v pozici oběti takto ostrakizován, se může v očích okolí jevit jako „slabší článek“, čímž stoupá riziko jeho další viktimizace (a s tím i dalších, závažnějších forem násilí). Jistému kastování a tvorbě nežádoucí hierarchie přispívá i modifikace legislativy, resp. jejího výkladu, která je podpořena tzv. interní normou každé věznice v podobě vnitřního řádu věznice. Její výklad v části o organizaci života odsouzených umožňuje tzv. volbu zástupců z řad odsouzených, kteří zajišťují některé činnosti v kolektivu vězňů. Ve vězeňském žargonu je označován jako „barákový“ (podrobněji viz Dirga – Lochmannová – Juříček 2015: 560). Vnímání pozitivního smyslu funkce ze strany personálu mělo příčinu především v „ulehčení“ jejich náročné práce, neboť konflikty se tzv. „vyřešily samy“. Posléze ovšem došlo k tomu, že se těmito zástupci stávali ti odsouzení, kteří si často svou volbu prosadili pod hrozbou násilí či využitím své intelektové nadřazenosti nad průměrem ostatních odsouzených v kolektivu. Na barákového postupně přecházela část pravomocí, které měl výhradně personál, čímž mu byla externě posilována autorita, kterou mnohdy barákový zneužíval ve svůj prospěch. Nebylo výjimkou, že barákový zaštitěný oficiální autoritou vystupoval vůči ostatním odsouzeným agresivně a fyzicky, případně je psychicky šikanoval (srov. Juříček 2019; Dirga – Lochmannová – Juříček 2015).

Násilí založené na sexuální agresi

Přímá a cílená diskriminace, či kolektivní dehonestace, promítnutá do interpersonálních vztahů může přerůst až do konfliktu se sexuálním podtextem, tj. takového jednání, které vytváří demonstraci vlastní síly agresora, dosahuje specifické formy násilí a je ukázkou dominantního postavení v hierarchii vězněných osob (včetně znásilnění, nekonsensuálních sexuálních útoků atp.) (viz Wollf et al. 2006). K prediktorům sexuálních útoků ve vězení, které se mohou vyskytovat již v anamnéze agresora, lze přiřadit např. trestný čin loupeže či sexuální útok na dospělou osobu, ale také víceletý výkon trestu (Morash a kol. 2010).

Sexuálnímu útoku mohou předcházet přímé hrozby násilím, jemnější formy nátlaku ve smyslu zastrašování nebo obtěžování (hvízdání, komentáře se sexuálním podtextem, osahávání). Podle aktivisty a prezidenta organizace Stop Prison Rape Stephena Donaldsona (který byl mj. sám obětí) je jedinou formou ochrany nahlašování incidentů vězeňskému personálu nebo společenství s jiným sexuálním agresorem, který pak „slouží“ jako ochranitel potenciální oběti před jinými. Prevenci pak lze vidět – nejen u sexuálních útoků – např. v účinné identifikaci potenciálních pachatelů a obětí, v strategickém umístění vězňů (potenciální oběti oddělit od potenciálních agresorů) a ve vzdělávání vězeňského personálu (Morash et al. 2010).

Od nežádoucího sexuálního násilí je nutné rozlišit i tzv. sexuální obchod (v českém prostředí se používá i termín sexbyznys či sexuální práce) (k tomu srov. Krivánková – Špášová – Ducháčová 2021). V prostředí věznice jsou sexuální služby různé formy také předmětem výdělku, či protislužby (včetně praktik jako BDSM apod.) (srov. Špráchalová Krivánková 2021). Jedná se o způsoby splácení dluhů, či podstatu tzv. barterového, výměnného obchodu. V tomto smyslu nelze hovořit o vztahu oběť a agresor, ale pouze věřitel a dlužník. Způsob této protislužby bývá dohodnut již v době tzv. před kontraktem a je součástí dohody. Navíc intimní kontakt je častý i jako doprovodný proces vztahu, který za zdí věznice vzniká dobrovolně, ač je typický pro homosexuálně zaměřené vězně. U žen jsou intimní kontakty daleko častější a to nehovoříme pouze o lesbických párech (srov. Morash a kol. 2010). Sexuální agrese mezi muži se nejčastěji projevuje především na úrovni vulgarity, výhrůžek a nabídek.

Sebedestruktivní projevy násilí

Specifické postavení v tematické oblasti konfliktů má projev sebedestrukce. Sebe-poškození a suicidální pokusy, jakožto násilí obrácené vůči sobě samému, může mít expresivní (neplánovaný) nebo instrumentální charakter (dosazení cíle, spíše plánované jednání). Podle kanadské studie, která sledovala sebe-poškozující a suicidální jednání u vězňů, docházelo k incidentům častěji o víkendech, ve večerních hodinách, a v zimních měsících (Power – Riley 2010). U jedné třetiny sebevražd byla zjištěna přítomnost sebevražd v rodinné anamnéze dané osoby a u obou skupin (sebe-poškození a sebevraždy) byly v anamnéze přítomny deprese, pocit beznaděje, případně předchozí sebe-poškození. Stejně jako byla u obou skupin identifikována podobnost psychických poruch (u sebevražděných a sebe-poškozujících se jedinců), bylo možné identifikovat i klíčové (zlomové) události (*precipitating events*), které ale v době, kdy aktuálně probíhaly, nebyly zachycené jako signifikantní, protože nejsou u vězeňské populace neobvyklé.

Dle metodické příručky psychologického pracoviště GŘ VS ČR jsou především suicidální pokusy doménou období tzv. výměny jednotlivých směn dozorcí služby, tj. v době od 18. do 20. hodiny večerní, a nejvíce pokusů či dokonání sebevražd se ukazuje dlouhodobě na páteční odpoledne. Druhým dnem v rámci týdne je pak středa večer. Dle těchto výsledků lze odvodit závěr, že odsouzenými je preferována doba tzv. personálního oslabení. V této době je přímá kontrola odsouzených a jejich ubytovacích prostor oslabena, neboť jsou prováděny organizačně-administrativní úkony vzhledem k výkonu služby (Jirička a kol. 2020).

Utváření sociálních statusů a nepsaná hierarchie odsouzených – teoretická východiska

Tak jako se lidé ve společnosti přizpůsobují normám, zvykům a zákonům dané komunity, tak se musí i vězni přizpůsobovat (na společnosti vně věznic nezávislé) vězeňské komunitě. Proces postupného přizpůsobování a osvojování si způsobu vězeňského života a fungování ve společenství odsouzených je označován jako *prizonizace*. Jde tedy o specifickou adaptaci na vězeňské prostředí, postupnou přeměnu člověka na vězně (Blatníková 2016: 12).

Utváření sociálního statusu u vězňů se realizuje mnoha způsoby. Jedním způsobem může být i ostré vymezení se vůči autoritám, tj. proti příslušníkům VSČR. Násilí ve věznici je problematickým a obtížně uchopitelným fenoménem zejména proto, že je pevnou součástí subkulturního systému norem, a také z toho důvodu, že k němu dochází skrytě (Blatníková 2016: 43). Protože existuje velká míra latence u jednotlivých násilných projevů vězňů, je zřejmé, že VSČR vede pouze evidované násilné činy. Každá totální instituce tak vytváří sociální hierarchii, i když se přímo nejedná o vězeňské zařízení (Gubrium 1997).

V případech vězení, které je exemplárním příkladem totální instituce, jsou těmito skupinami dozorcí (obecně zaměstnanci věznice jako represivní složka) a odsouzení. Mezi těmito skupinami aktérů zcela přirozeně existují nepropustné bariéry, kdy mobilita mezi těmito skupinami není možná. Vertikální mobilita jako taková je možná pouze ve smyslu symbolického kapitálu uvnitř každé z těchto skupin samostatně (srov. Goffman 1961; Dirga – Lochmannová – Juříček 2015).

Pokud se podíváme blíže na populaci odsouzených jako na sociální skupinu, tak musíme konstatovat, že ani zde není možné hovořit o rovnocenném postavení všech jejích členů (Silberman 1988; Tucker 1982).

Interakce odsouzených mezi sebou jsou determinovány zejména vytvářením odlišných pozic v rámci sociální hierarchie ve vězeňské subkultuře, která je založená na rozličném přístupu k hlavnímu statku: moci. Moc je jedním z hlavních definičních znaků vězeňského systému a prostupuje interakcemi jak mezi statusově nerovně postavenými, tak i mezi rovnocennými skupinami (Foucault 1995; Juříček 2019).

Moc, která rozhoduje ve vězeňském prostředí mužských věznic o postavení jedince v rámci sociální hierarchie, může mít mnoho různých zdrojů, které sahají od ekonomické síly přes sílu fyzickou až ke schopnosti psychologické manipulace (Dirga – Lochmannová – Juříček 2015). Ke stejnému účelu je využívána i schopnost manipulovat s jedinci na úrovni psychické. Psychologické manipulace jsou každodenní subtilní formou pro narušení integrity jedinců, kteří jsou v pozici oběti. Cílem je získat nad jedincem psychickou

převahu upevňovanou například vyvoláváním pocitů strachu a méněcennosti, případně schopnosti či ochotě podrobit se utlačujícímu jednání ze strany manipulátora (Rogers 2013). Psychologická manipulace založená primárně na zastrašování je tak zdrojem narušení integrity jedince, jeho degradace do podřadného postavení a nástrojem pro modifikaci a produkci pocitů úzkosti, nedůvěry a obav s cílem získat kontrolu nad jedincovým chováním (Esposito – Wood 1982: 156).

Hierarchie (moc či spíše sociální pozice konkrétního jedince) ve výkonu trestu ovlivňuje především chování jedince (viz Bauman – May 2010: 66).

Hierarchie vězňených osob jak spouštěč násilí mezi vězni

U osob ve výkonu trestu existuje přísná hierarchie, která je utvářena v konkrétním prostředí, čase a mezi konkrétními jedinci. Hierarchie je také dynamická a nachází se pod vlivem změn plynoucích z uvedených faktorů. Z dřívějších výzkumů českého vězeňství vyplynulo, že hierarchie je vertikálně členěna do tří základních statusových pozic, které lze definovat jako pozice krále, šaška a tzv. koniny, což je samotné dno vězeňské hierarchie. Králem je člověk, který získá moc a kontrolu nad daným prostorem (většinou se jedná o patro v rámci budovy s celami), a může tak ovlivňovat každodenní dění ve věznici, manipulovat s ostatními spoluvězni a využívat svého postavení k reprodukci a udržování svého nadřazeného postavení. Král musí být dostatečně fyzicky silný a neúprosný ve svém chování. To znamená, že musí být tvrdý, velice agresivní a aktivní ve své snaze prostor ovládat. To je hlavní rozdíl mezi králem a šaškem. Šašek nemá a ani nechce mít ambice na to, stát se králem a ovládat daný prostor, případně „vlastnit“ koninu. Šašek je dostatečně fyzicky i mentálně silný, aby ustál tlak okolí a nepodvolil se mu. To mu zajišťuje, že se z něj nestane konina. Je to jakýsi mezistupeň a spojovací článek mezi králem a koninou. Šašek dokáže neutrálně komunikovat s králem i koninou, ale není králem ovládan a neusiluje o to, manipulovat a ovládat koniny.

Králové – fyzicky zdatní jedinci – považují fyzicky slabé nebo emocionálně nevyrovnané vězně za koniny (v zahraniční praxi označované jako tzv. „fraggles“, „muppets“ nebo „donuts“) (Beck 1992). Koninu (někdy se užívá i termín „čimelci“) lze definovat jako naivní, fyzicky slabší jedince, kteří neustojí tlak ze strany ostatních spoluvězňů, a po určité době přijímají roli sluhů, kteří plní zadané úkoly, posluhují a v případě problému na sebe berou vinu. K této podřadné roli se váže i etymologie termínu konina, kterým je označován jedinec podobný (ne fyzicky) koni, protože kůň má za úkol sloužit lidem, dělat práce, kterou lidé dělat nechtějí (Dirga – Lochmannová – Juříček 2015; Marešová et al. 2016). Mimo hierarchii jsou tzv. „bonzáci“, kteří nedodržují vězeňská pravidla o neudávání a nedonášení. Tito vězni udávají

personálu věznice buď za výhody, případně jim jde o poškození spoluvězňů a roli sehrává zlomyslnost či škodolibost (viz Marešová et al. 2016: 157).

S hierarchií také souvisí tzv. dramaturgické předvádění rolí („všichni hrajeme divadlo“), které popsal Erving Goffman, přičemž významnou složkou rolí je i maskulinita jednotlivých vězňů (srov. Goffman 2018; Bauman – May 2010).

Kolektivní život vězňů je uvnitř věznice organizovaný, nicméně neformální život v limitovaných podmínkách probíhá v čilých interpersonálních a striktně hierarchizovaných vzájemných vztazích spoluvězňů, komunikujících spolu bez ohledu na bariéry a rozdělení zdmi či ubytovacími prostory. Vždy se nalezne příležitost k neformálním kontaktům, útokům, odvetám, vyřizování účtů (Marešová et al. 2016: 87). Významnou roli v utváření vězeňské hierarchie sehrává násilí a agrese, která byla hlavním výzkumným tématem ve vybrané české věznici.

Základní informace a cíl sondy ve zkoumané organizační jednotce

Předmětem této sociologické sondy je analýza násilných projevů ve středně velké věznici, kterou lze, v českých podmínkách, vzhledem k její velikosti zařadit do středně velkých organizačních jednotek. Vzhledem k aktuální klientele, tedy vězňům osobám zařazeným do typu věznice *s ostrahou, se středním a vysokým stupněm zabezpečení*, zde lze předpokládat nejširší portfolio agresorů i obětí, ať už potencionálních či skutečných, tedy odsouzených, kteří se s násilným projevem v různé formě setkali, buď jako přímí aktéři, případně jako svědci. Věznice je určena pro výkon trestu odnětí svobody pro muže starší 18 let. Ubytovací kapacita je 490 odsouzených se zachováním předepsané rozlohy 4 m² (podrobněji viz dále v textu) (srov. Dirga 2020: 18).

Cílem je deskripce a analýza násilných projevů odsouzených v kontextu tvorby nepsané hierarchie vězňů, jejich sebereflexe a postoje vůči násilí v konkrétní organizační jednotce. Následně bude diskutována i přeplněnost věznic a jednotlivé přístupy k eliminaci vězeňského násilí.

V předloženém textu autoři vycházejí z výsledků dotazníkového šetření u cílové skupiny odsouzených zařazených do typu věznice s ostrahou, vysokého a středního stupně zabezpečení. Do šetření promlouvají proměnné, jakými je věk a počet odsouzení. Projevy násilí budou v textu řešeny mimo jiné v porovnání s reálně vyšetřovanými násilnými případy ve Věznici v období 2017–2021.

Především negativní zkušenosti nabyté opakovaným umístěním do výkonu trestu se jeví, z pohledu autorů, jako klíčové. Samotná recidiva přináší dva základní náhledy na vnímání rizika. Odsouzený, který má dobrou znalost prostředí, mentality a zvyků vězňů si dokáže vytvářet efektivní formy

obranu proti riziku stát se obětí násilí. Na druhé straně, právě víceletý pobyt za mřížemi, zvyšuje pravděpodobnost přímé zkušenosti s násilným projevem, mnohdy i opakovaným.

Metodologie výzkumného šetření

Výzkumné šetření se zaměřilo na komplexnější vhled do problematiky vězeňského utváření hierarchie. Náročnost výzkumné sondy byla ovlivněna i tím, že sociologická šetření jsou realizována ojediněle, nesystematicky a v rámci VSČR pozice sociologů chybí (blíže viz Dirga 2021: 412). Tato sociologická sonda se pokusila o zachycení procesuální stránky vzniku násilí, a o postižení subjektivního vnímání násilí ze strany respondentů. Cílem bylo zachytit specifické (problémové) situace ve výkonu trestu (viz Lubelcová 2017: 63). Zohledněny byly všechny významné etické aspekty a specifika vězeňského prostředí, přičemž nejpodstatnějším aspektem byla dobrovolnost účasti na výzkumném šetření, což do určité míry bylo nejvýznamnějším kritériem výběru respondentů (k tomu srov. Lochmannová 2020: 13–17; Dirga 2020: 57–58; Bryman 2011: 120–146). Dalším faktorem omezujícím účast na sociologické sondě byla skutečnost, že dotazník byl distribuován pouze v české verzi, což znemožnilo účast cizinců ve VTOS. Z hlediska metodologie je samozřejmě limitující kontaktování participantů výzkumu, ale i samotná distribuce dotazníků, při kterém je evidentní nerovný vztah výzkumník (autorita, profesní působení v rámci VSČR) – osoba ve VTOS (srov. Dirga 2021: 421). Dotazník byl zvolen z důvodu využívání relativně jednoduchých a srozumitelných otázek, resp. výroků (viz Jelínek et al. 2021: 247). I samotní autoři si byli vědomi částečného etického rozporu v realizaci výzkumné sondy prostřednictvím personálu věznice, který představuje u odsouzených i jistou restriktivní funkci. Na druhou stranu je nutné si uvědomit, že pokud hodláme uplatňovat další výzkum z oblasti penitenciární penologie, je toto možné především prostřednictvím odborného personálu věznic. Vězení obecně je totiž stále zatíženo dílčí protiepidemickými opatřeními, které vstupy externím badatelům znemožňují. Dopad na případnou objektivitu informací získaných pomocí dotazníkového šetření autoři minimalizovali tím, že využili k realizaci šetření členy výchovného personálu, konkrétně psychology, kteří nepředstavují při svém každodenním kontaktu s vězňenými osobami zmiňovanou restrikcí, nýbrž zastávají pomocnou, terapeutickou funkci.

Výzkumné šetření se nezaměřovalo pouze na zjištění četnosti tohoto násilí, ale i na samotnou reflexi ze strany odsouzených osob. Obecně lze konstatovat, že statistiky napříč všemi českými věznicemi zajišťuje VSČR, která má vlastní evidenci (existují tedy informace o počtech a způsobech zjištěných případů násilí, základní data o pachatelích i o počtech účastníků vzájemného násilí mezi

obviněnými/odsouzenými), nicméně neexistují bližší údaje o typech těchto násilných konfliktů, chybí i zachycení procesu či reflexe samotných aktérů (viz Blatníková 2016: 71).

Statistiky VSČR uvádějí sice klesající tendence počtu násilných činů v letech 2018–2020, ale i tak lze uváděná čísla považovat za alarmující. V roce 2018 se jednalo o 406 evidovaných případů, v roce 2019 o 391 zjištěných konfliktů mezi odsouzenými (Ročenka VSČR 2019: 198).

Samotný sběr dat byl realizován v průběhu období února až dubna 2022. Zpočátku bylo, s náhodně vybranou skupinou odsouzených, provedeno předvýzkumné dotazníkové šetření, aby bylo možné posoudit, zda jsou respondenti schopni celé konstrukci dotazníku dostatečně porozumět (srov. Ferjenčík 2000; Reichel 2009). Z 25 zadaných dotazníků byla návratnost dostatečně vysoká, neboť se vrátily všechny vyplněné formuláře, avšak do vyhodnocení bylo zahrnuto pouze 23 dotazníků, které splňovaly všechny náležitosti. U dvou dotazníků nebyl vyplněn údaj o věku respondenta, který byl jedním z klíčových parametrů autorů.

Na základě dalšího vyhodnocení autoři došli k závěru, že lze dotazníkové šetření rozšířit do maximálního počtu odsouzených ve zkoumané jednotce. Tento proběhl v několika cyklech, kdy byla provedena dílčí instruktáž zkoumaných skupin odsouzených. Tato fáze proběhla od 1. března do 15. dubna 2022, vždy na základě osobní instruktáže autorů k vyplnění dotazníku. Respondenti, kteří projeví zájem o účast na sociologické sondě (viz výše) v průběhu sběru dat neměli problém s formulací jednotlivých otázek, byli schopni odpovědět kvalifikovaně a odpovědi lze hodnotit jako validní a objektivní vzhledem ke zvolenému tématu. V průběhu zpracování dotazníků respondenty bylo navíc možno upřesnit případné dotazy, nejasnosti či pochybnosti v zadání jednotlivých otázek. Realizovaná sociologická sonda v podobě dotazníkového šetření také odhalila potenciál pro zpracování tématu násilí ve vězeňském prostředí v podobě kvalitativních přístupů (např. formou hloubkových rozhovorů, focusových skupin atp.) (k tomu srov. Toch – Kupers 2008; Dirga – Hasmanová Marhánková 2014; Fowler 2011).

Výsledky dotazníkového šetření: násilí, hierarchie a přeplněnost

Sběr dat v podobě dotazníků proběhl ve dnech 28. až 31. března 2022. Celkem bylo získáno 94 dotazníků, z nichž do závěrečné analýzy bylo zařazeno celkem 91 reportů. Pouze 3 dotazníky byly shledány jako nevyhovující z důvodu nekompletního vyplnění. Anonymní dotazník zjišťoval základní údaje (věk a o jaký nepodmíněný trest se jedná z hlediska výkonu trestu) a pomoci deseti

Likertových škál (jednalo se o hodnocení výroků⁹) se zaměřoval na subjektivní hodnocení odsouzených ve vztahu k násilí ve výkonu trestu (srov. Walker 2013).

Průměrný věk osob, které uvedly věkovou kategorii, byl 35 let. Medián výzkumného souboru byl 33 let, modusem statistického souboru byla věková kategorie 31 let. Nejmladšímu respondentovi bylo 20 let, nejstaršímu bylo 66 let. Více než polovina respondentů byla ve výkonu trestu poprvé (viz tab. č. 1).

Tabulka č. 1: Rozložení respondentů podle výkonu trestu a věku

Počet odsouzení - N 91	poprvé	podruhé	potřetí	více než 3x	neuvedeno
Počet osob	48	23	12	6	2
Věková hranice	20–29	30–39	40–49	50–59	více než 60
Věková hranice respondentů	30	30	17	8	4

Na základě dotazníkového šetření bylo zjištěno, že 54 (59 %) respondentů se během výkonu trestu setkala s fyzickým násilím mezi vězni v podobě fack, kopů, ran pěstí, 26 respondentů (29 %) se s fyzickým násilím neseťkalo. Zbytek využilo možnost na otázku neodpovědět. Zajímavým zjištěním bylo, že ze skupiny, která se s násilím neseťkala (celkem 26), bylo pouze 11 prvo-trestaných.

Další téma bylo verbální (symbolické) násilí mezi vězni. To se výraznou měrou podílí na utváření sociální hierarchie ve věznici (srov. Žižek 2013). S vulgaritami, výhrůžkami či urážkami se seťkávalo 61 osob (67 %). S verbálním násilím se neseťkávalo 23 osob (25 %). 7 osob se rozhodlo na otázku neodpovědět. U těchto verbálních projevů v podobě vulgarit je však vždy nutné vnímat kontext, protože sdělení může být jak násilné (výhrůžné, ponižující), tak nenásilné (k tomu Žižek 2013: 193).

Další otázka se týkala násilí ze strany vězňů vůči vězeňskému personálu (v podobě napadení pěstmi, fackami atp.). 18 osob (19 %) se v průběhu výkonu trestu setkala s násilím vůči vězeňskému personálu (k tomu srov. Dirga 2013; Sochůrek 2007).

Při bližším pohledu na data je však zřejmé, že se jednalo především o osoby, které byly ve výkonu trestu opakovaně (10 z 18). I z toho důvodu lze předpokládat, že se jedná o nahodilé a ojedinělé excesy, které se navíc mohly

⁹ Dotazník byl sestaven s ohledem na zkoumanou populaci, takže výroky byly stručné, jasné a srozumitelné. Jednalo se o 10 výroků (někdy více členěných), u kterých byla možnost vyjádřit míru souhlasu či odmítnout odpovědět. Výroky se týkaly: 1) fyzického násilí mezi vězni a verbálního násilí mezi vězni, 2) fyzického násilí vůči personálu věznice a verbálního násilím vůči personálu věznice, 3) výroku o formativní roli násilí mezi vězni, 4) násilí páchaného na prvoodsouzených, 5) role facky při řešení sporů, 6) role násilí při získání respektu ze strany ostatních, 7) používání vulgarit při získávání respektu, 8) role fyzické zdatnosti na získávání respektu, 9) postoj k násilí mimo VTOS (vůči ženám, starým lidem a dětem, 10) postoj k násilí vůči vězeňskému personálu. Dotazník k dispozici u autorů článku.

odehrát v jiném vězeňském zařízení. Z výzkumu je patrné, že 55 (60 %) respondentů se s fyzickým násilím vůči personálu během výkonu trestu nesetkalo. Jiná situace byla již u verbálního násilí (nadávky, výhrůžky) ze strany vězňů vůči personálu věznice. 39 (43 %) respondentů se s tímto chováním ve výkonu trestu setkala. 9 osob se odmítlo vyjádřit. Verbální násilí ze strany vězňů je tak častějším jevem než přímá fyzická konfrontace. Pravděpodobně se jedná o vulgární poznámky, komentáře atp. Další téma se týkalo násilí mezi vězni, konkrétně se jednalo o konstatování, že „fyzicky slabší vězeň by měl ustoupit“, což by vedlo k vyřešení sporu. Zde třetina (29 osob) vyjádřila souhlas, nicméně 41 (45 %) respondentů vyjádřilo nesouhlas.

Pro utváření vězeňské hierarchie (nováčky versus recidivisté) byla zajímavá i otázka, zda se respondenti setkali se zastrašováním osob, které do výkonu trestu nastoupily poprvé. Případy tohoto chování uvedlo 25 osob (27 %). 14 z těchto osob bylo ve výkonu trestu poprvé, což může vést k tomu, že se jednalo o jejich osobní zkušenosti či o zkušenosti jejich spoluvězňů. Toto chování také potvrzovaly osoby, které ve výkonu trestu byly opakovaně (5 respondentů bylo ve výkonu trestu potřetí).

„Výchovná facka“ byla vnímána u osob ve výkonu trestu jako poměrně běžné chování. 45 % respondentů souhlasilo s tvrzením, že „facka je někdy lepší než dlouhé dohadování“. Další čtvrtina respondentů se k této otázce nevyjádřila. Z hlediska utváření hierarchie a budování respektu ve výkonu trestu byl klíčový další výrok týkající se respektu v podobě násilí vůči okolí (spoluvězňům či vězeňskému personálu). S tímto výrokem se ztotožnilo 38 % respondentů. Polovinu z těchto osob tvořila skupina, která ve výkonu trestu byla podruhé či více než dvakrát. Poměrně zajímavým zjištěním bylo i to, že přibližně 46 % (48 osob) odsouzených považovalo vulgarismy za určitou podobu násilí. Čtvrtina respondentů však na tuto problematiku neuvedla svůj názor. 54 % respondentů také souhlasilo s tím, že fyzická síla je ve výkonu trestu podstatným kritériem pro získání většího respektu mezi spoluvězni. Z hlediska násilí bylo také zjišťováno násilí na ženách, dětech a seniorech, což odsoudilo 75 osob (83 %) respondentů. Při otázce týkající se násilí vůči vězeňskému personálu zavrhl toto chování 71 osob (77 %), na druhou stranu 14 % respondentů se nevyjádřilo. Lze uvažovat i o tom, že násilí realizované mezi vězni a vězeňským personálem může být situačního charakteru. V rámci dotazníků se objevily i komentáře některých respondentů. Jeden z nich jednoznačně konstatoval, že v případě zastrašování nováčků se jedná o běžnou praxi, nicméně respondent doplnil, že toto chování on osobně „nesnáší a neuznává“ (anonymizovaný dotazník č. 5). Jiný respondent ke stejné problematice dodává, že v případě nováčků se jedná o odstrašující zkušenost a oni „si aspoň rozmyslí, jestli chtějí jít sedět znova“ (anonymizovaný dotazník č. 78). Násilím si člověk může vybudovat ve výkonu trestu respekt, „je to realita“, nicméně

stejný respondent uvedl, že násilí „odsuzuje jak na svobodě, tak ve vězení“ (anonymizovaný dotazník č. 5). K tématu verbálního násilí se jiný respondent vyjádřil, že se odehrává poměrně „pravidelně“ v podobě nadávek (anonymizovaný dotazník č. 44).

Celkovou situaci ve věznici lze dokreslit oficiálními statistikami VSČR (viz tab. č. 2).

Tabulka č. 2: Srovnání počtu nahlášených projevů násilí vzhledem k počtu odsouzených a kvalitativní deskripce případů

Období	Počet násilných projevů	Počty odsouzených	Projevy násilí
2017	7	647	Verbální atak mezi vězni, fyzický konflikt, vyhrožování, úraz
2018	6	629	Verbální atak, fyzický konflikt, sebepoškození, úraz
2019	7	610	Verbální a fyzický konflikt, úraz
2020	8	579	Fyzický konflikt s následnou hádkou, úraz
2021	5	554	Verbální atak, fyzický konflikt, pokus o sebepoškození

Zdroj: Statistika analyzované věznice a Statistika VSČR v období 2017 až 2021

V zahraničních studiích se konstatuje, že na vězeňském násilí se podílí i přeplněnost věznic (*overcrowding*), která se odvíjí od architektonického (prostorového) řešení jednotlivých organizačních jednotek a možností, jak umístit jednotlivé odsouzené (blíže viz Baggio et al. 2020). Toto téma¹⁰ reflektují také čeští penologové, sociologové a kriminologové, protože kapacita věznic má vliv na *well-being* nejenom vězňů, ale i personálu věznic (Marešová 2020; Drápal – Jiříčka – Raszková et al. 2021).

Ubytovací standardy vyspělých zemí, která preferuje individuální ubytování na cele nebo alespoň ve dvojicích, jsou pro české podmínky zcela výjimečné. Zákon č. 169/1999 Sb. toto striktně stanovuje pouze doživotně odsouzeným jedincům. Obecně se ubytování českých vězňů řídí ustanovením § 17 odst. 6:

¹⁰ Souvisejícím problémem je i globální nárůst vězňů, což se projevuje i v ČR (Scott 2015). Index vězňů dosahuje hodnoty více než 200 (jedná se o přepočtený počet vězňů na 100 000 obyvatel dané země). Nejvyšší index vězňů vykazuje USA, Ruská federace, Nový Zéland, Austrálie či Kanada (Scott 2015: 3; Marešová 2020: 4).

„V ubytovací místnosti určené pro ubytování více odsouzených musí na jednoho odsouzeného připadat ubytovací plocha nejméně 4 m². Cela nebo ložnice určená k ubytování pouze jedné osoby nesmí mít ubytovací plochu menší než 6 m². Umístit odsouzeného do ubytovací místnosti určené pro ubytování více odsouzených, v níž na něho připadne ubytovací plocha menší než 4 m², lze pouze tehdy, jestliže celkový počet odsouzených vykonávajících trest ve věznicích téhož základního typu a stupně zabezpečení věznice s ostrahou v rámci republiky překročí kapacitu věznic stanovenou tak, aby na jednoho odsouzeného připadala ubytovací plocha alespoň 4 m²; ubytovací plocha připadající na jednoho odsouzeného však nesmí být menší než 3 m².“

Normovaná ubytovací kapacita pro odsouzené je striktně stanovena v zákoně § 17 odst. 6 Vyhlášky č. 345/1999 Sb., kterou se vydává řád výkonu trestu odnětí svobody ve znění pozdějších předpisů (dále jen „ŘVTOS“). Aktuální vývoj početních stavů odsouzených dokládá tabulka č. 3, ze kterého lze sledovat situaci ve zkoumané organizační jednotce, směrem k celorepublikové situaci.

Tabulka č. 3: Přehled celkové naplněnosti českých věznic a přeplněnost věznice

Rok	Věznice	Odsouzení v ČR celkem	% naplněnost
2017	647	20 271	108,34
2018	629	19 667	104,21
2019	610	19 155	103,37
2020	579	18 280	101,53
2021	554	17 269	84,76

Zdroj: statistické ročenky VSČR v letech 2017–2021 (VSČR 2022)

I když má vývoj početních stavů odsouzených mírně klesající tendenci, z dlouhodobého hlediska dochází k opakovanému překračování ubytovacích kapacit u vězněných osob. Rok 2021 byl normovací kapacitou výjimečný, především vlivem restrikcí způsobených pandemií Covid-19, kdy došlo k utlumení soudních procesů, a tím i nízkému počtu odsouzených, kteří nově nastupovali do výkonu trestu odnětí svobody. Dle statistik vězeňské služby ČR nastoupilo v roce 2017 nově 9 516 odsouzených a v roce 2021 nastoupilo již pouze 8 616 vězněných osob (VSČR 2022).

Diagnostika a monitoring násilného chování: praktické uplatnění poznatků a prevence

Ve vězeňské praxi ČR se mj. agresivita jednotlivých odsouzeným posuzuje prostřednictvím diagnostického nástroje nazývaného *Souhrnná Analýza Rizik a Potřeb Odsouzených (SARPO)*¹¹, a to, pokud je provedena komplexní analýza tzv. *rizika újmy*.

Nebezpečnost je zde pojata jako tendence nejen k autoagresivnímu jednání (automutilace, pokusy i dokonaná suicidia), ale právě také jako sklon k heteroagresivnímu jednání v průběhu výkonu trestu u dané osoby (Blatníková 2016: 37; srov. Blažek, Fischer, Škoda 2019: 27). Sleduje a hodnotí se riziko vězně osoby v charakteristikách, jako je způsobení vážné újmy pracovníkům věznice či vězňům, sleduje se i rizikovost vězně ve smyslu možného útěku či neplnění pravidel instituce. Vyhodnocuje, zda u daného vězně existují reálné obavy týkající se rizika sebevraždy, sebepoškozování, zvládnutí pobytu ve vězeňském zařízení, zranitelnosti, útěku, problémů s vnější kontrolou (autoritou), či všeobecného porušování pravidel (Juříček 2019).

Aby byla rizikovost odsouzeného, či jeho samotná tendence k agresivnímu chování eliminována, jsou tyto tendence, resp. postup k její minimalizaci legislativně ošetřeny v oblasti tzv. preventivního odhalování a předcházení násilí, ukotveného v zákoně č. 169/1999Sb., o výkonu trestu odnětí svobody, který řeší přesně definovanou vnější diferenciaci vězňů osob, která se zabývá striktní tzv. vnitřní diferenciací osob dle stanovených kritérií. Oddělují se proto mladiství od dospělých, vězni umístění opakovaně do výkonu trestu od odsouzených, kteří jsou ve výkonu trestu poprvé, odsouzení za úmyslně spáchané trestné činy od odsouzených za trestné činy z nedbalosti, osobami s poruchami duševními, poruchami chování a také velmi nebezpečné odsouzené (§ 7 zákona č. 169/1999Sb.).

U těchto odsouzených je významně zvýšena jejich predikce k vytváření konfliktních situací a propagování násilí. Z uvedeného zákona vychází taktéž interní norma VSČR v podobě nařízení generálního ředitele č.2/2019 o předcházení, zabránění a včasnému odhalování násilí mezi obviněnými, odsouzenými a chovanci (dale jen „NGŘVS č. 2/2019“). Zde je definováno násilí jako:

¹¹ V zahraničí se využívá i jiných nástrojů. Jedná se například o škály SARPOF, HCR-20, PCL-R či VRAG (blíže viz Warren et al. 2017; Abbiati et al. 2019; Drápal – Jiříčka – Raszková et al. 2021). Elektronický program SARPO funguje v počítačové síti VSČR, je propojen s Vězeňským informačním systémem a jeho hlavním úkolem je posuzovat pravděpodobnost opětovného selhání odsouzeného na základě stanovených kritérií. Zaměřuje se na kategorizaci odsouzených podle statických a dynamických rizik, rozlišování mezi riziky vnitřními (život ve vězení) a vnějšími (život ve společnosti), stanovení vhodných efektivních intervencí a predikci dalšího kriminálního chování (Marešová et al. 2016: 65; Dirga 2020: 42).

„Vzájemným násilím mezi vězňenými osobami případ násilí, kdy se nejméně dvě vězňené osoby vzájemně fyzicky napadnou a nelze prokazatelně zjistit, kdo je objektem a kdo pachatelem násilí“ (§2, NGR č.2/2019) a současně charakteristiku násilných stop, tedy: „stopou po fyzickém násilí jakákoli změna na těle vězňené osoby, která je v příčinné souvislosti s přímým působením zdroje fyzického násilí“ (§3, (§2, NGRVS č.2/2019).

Podle Gottfredsona a Moriartyové (2006: 178)

„...je důležité odlišit posouzení konkrétního pachatele ve smyslu tzv. rizika veřejné bezpečnosti, které zahrnuje predikci trestně patologických jevů, jako je útěk z vězení, ublížení sobě nebo ostatním i recidivu kriminálního jednání.“

Podle přesně stanovené metodiky je popsán postup pro všechny klíčové osoby, které jsou povinny, v případě vzniku násilného projevu u odsouzených, zajistit potřebné úkony k zajištění primární bezpečnosti, ošetření a následného vyšetření každého incidentu. Zjistí-li zaměstnanec věznice, že je ohroženo právo odsouzeného na jeho ochranu před neoprávněným násilím, jakýmikoliv projevy ponižování lidské důstojnosti a urážkami nebo výhrůzkami nebo oznámí-li mu odsouzený takové jednání, je povinen učinit neprodleně opatření nezbytná k zamezení takového jednání.

Za základní okruhy násilí je považována jakákoli změna na těle vězňené osoby, která je v příčinné souvislosti s přímým působením zdroje fyzického násilí: ohraničený otok a ohraničený otok s překrvením pokožky, různé defekty pokožky podle druhu použitého zevního násilí (škrábance, plošné oděrky, otevřená rána), ohraničené či plošné podkožní krevní výrony (různě zbarvené podle doby uplynulé od působení zevního násilí), příznaky typické pro zlomeniny (otok, bolestivost), krvácení, zvracení krve apod., spáleniny (zarudnutí, puchýř, krvavá barva v místech působení zdroje popálení) (§2–3 NGR).

Osoby se specifickými fyzickými atributy jako výrazně snížená tělesná hmotnost a zjevně nízká mentální úroveň detekuje především lékař. Vzhledem k diagnostice v průběhu pobytu vězňené osoby v nástupním oddělení či dosavadní znalosti odsouzeného, odborný personál věznice vytipovává osoby se znakem možného objektu násilí, a naopak osoby typické pro kategorii možný pachatel násilí (§3 NGR).¹²

V problematice násilných fyzických ataků na osoby ve výkonu trestu, a to směrem k druhé vězňené osobě, personálu je každý takovýto čin (i ve fázi pokusu) mimořádnou situací (mimořádný krizový stav), při které je VSČR oprávněna využít donucovací prostředky, což jí umožňuje zákon č. 555/1992Sb., o vězeňské a justiční stráž, a následně může dle zákona

¹² Daná norma ještě uvádí charakteristiku osob dle možného mediálního zájmu o ni „další vytipovaná osoba“ a „další vytipovaná osoba charakteristická výkonem profese“, tj. příslušníci ozbrojených složek.

č. 169/1999S. Sb., o výkonu trestu odnětí svobody realizovat kázeňskou praxi, která má dopad na komplexní hodnocení chování odsouzeného (srov. Drápal – Jiříčka – Raszková et al. 2021). Násilí personálu vůči odsouzeným, tak mívá pouze restriktivní funkci, kdy je nutné zajistit kázeň a pořádek u vězňů. K tomuto se využívá donucovacích prostředků, a to především proti osobám, které ohrožují život nebo zdraví, úmyslně poškozují majetek nebo násilím se snaží mařit účel výkonu zabezpečovací detence, výkonu vazby nebo výkonu trestu odnětí svobody, anebo narušují pořádek nebo bezpečnost v prostorách vězeňské služby, ve věznicích pro místní výkon trestu, v budovách soudů, jakož i v jiných místech činnosti soudů, budovách státních zastupitelství nebo ministerstva, v zařízeních mimovězeňských poskytovatelů zdravotních služeb a v blízkosti střežených objektů. Patří sem možné postupy k odvrácení hrozby v ohrožení příslušníka, odborného zaměstnance a také destruktivních snah vězněné osoby proti sobě samému. Jedná se o hmaty, chvaty, údery a kopy sebeobrany, poutací popruhy, pouta s poutacím opaskem, slzotvorný, elektrický nebo jiný obdobně dočasně zneschopňující prostředek, obušek nebo jiný úderný prostředek. Toto je pouze výňatek prostředků, které jsou restriktivním složkám k dispozici v rámci případného násilí vězněné osobě vůči personálu věznice.

„Příslušník je oprávněn omezit volný pohyb osoby, která fyzicky napadá příslušníka nebo jinou osobu, ohrožuje vlastní život, poškozujíc majetek nebo se pokusí o útěk, připoutáním k vhodnému předmětu, zejména pomocí pout. Toto omezení musí být ukončeno v okamžiku, kdy je zřejmé, že osoba takové jednání nebude opakovat, nejdéle však po uplynutí 2 hodin od okamžiku připoutání“ (16 až 17 zákona č.555/1993Sb. o VS).

Trestní systém má vedle represivní funkce i funkci preventivní. Na odsouzeného je vhodné výchovně působit i během výkonu trestu, což může vést ke snížení či eliminaci násilných projevů (srov. Jelínek et al. 2021).

Na úrovni prevence se pachatelům násilí ve vězeňském prostředí věnuje pozornost v několika výchovných programech. Jedná se o programy Zuřivec, Antiagresivní trénink, TP KEMP a GLM (Good-Lives Model). TP KEMP a GLM jsou dlouhodobé terapeutické programy s uzavřenými skupinami, které se zaměřují na seberozvoj a vytvoření protektivních faktorů, které vedou ke snížení agresivity (blíže viz Drápal – Jiříčka – Raszková et al. 2021: 272).

Diskuse

Samotné prostředí věznice má svá specifika, která jsou definována a objasňována z pohledu sociologických, trestněprávních, kriminologických i psychologických oborů. Při interpretaci nejrůznějších „penologických událostí“ tak nelze odhlížet od témat, jako jsou např. proces adaptace vězně na uvěznění

(na mnohdy novou, zátěžovou situaci, projevující se stresem, depresi, sebevražednými myšlenkami atp.), proces prizonizace, klima vězeňské subkultury, problematika sociální izolace nebo skutečnost, že dochází k zpřetrhání významných (pozitivních) sociálních vazeb (srov. Lochmannová – Kolář 2021). Stejně tak je třeba brát v úvahu i premorbidní osobnost vězňených osob, tedy skutečnost, že si každý pachatel se sebou do vězení přináší své povahové rysy, osobnostní patologii a svou historii, která se ve vězeňském prostředí projevuje specifickým způsobem. Vězeň a jeho fungování v prostředí věznice není pouhým odrazem procesů odehrávajících se ve vězení, každý je poznamenán např. demografickými charakteristikami, ale i proměnnými, které vychází z kriminální kariéry (Blatníková 2016: 77).

V rámci výkonu trestu (vězeňské subkultury) funguje specifická sociální struktura a jednoznačná hierarchie rolí (svázaná pevnými pravidly, právy, povinnostmi atp.), která je často utvářena násilnými excesy mezi jednotlivými aktéry penitenciárního procesu (srov. Fischer – Škoda 2021). Souhlasit lze s Marešovou et al. (2016: 87), že uvnitř konkrétní vězeňské subkultury „probíhá neustálý nelitostný boj o pozice, boj o své místo, neboť jde o to, mít jméno“.

Lze se shodnout na faktu, že na projevy násilí má jednoznačně individuální klima, vězeňské prostředí, estetizace a početní stavy odsouzených, každé organizační jednotky. I přes výraznou snahu centrálního řízení vězeňského systému, jsou podmínky ve věznicích natolik specifické, že nelze plošně metodiku uplatňovat ve všech podmínkách a je nutné ji více či méně modifikovat a zavést do praxe. Aktuální diskutovanou oblastí je v současné době také vliv pracovního a služebního vytížení personálu, díky nenaplněným stavům zaměstnanců a příslušníků. Toto se logicky promítá do navýšení přesčasové práce a tím také do zátěže každého zaměstnance, která se projevuje na komunikaci s odsouzenými, časovému presu při zajištění všech práv odsouzených, případně řešení jejich aktuální psychické disbalance, kterou lze považovat za významný impuls k projevu násilí vůči okolí. Tento atribut související s násilím následně lépe vyhodnocují odsouzení z větší zkušenosti s pobytem za mřížemi, než odsouzení, kteří jsou ve výkonu trestu odnětí svobody poprvé.

Představené výsledky výzkumného šetření dokládají reálná fakta o násilných projevech ve vězení, resp. o postojích ze strany odsouzených vůči vlivu násilí na formování hierarchie. Více než 50 % respondentů vyjádřilo názor, že fyzická síla může pomoci k utváření vězeňské hierarchie, přičemž 54 % respondentů se s fyzickým násilím mezi vězni setkalo. Výraznou roli násilí sehrávalo u nováčků ve VTOS, kteří byli konfrontováni se zastrašováním či fyzickým násilím. Tyto případy platily pro více než čtvrtinu respondentů.

Nutné je však říci, že výzkumem byl osloven pouze omezený vzorek vězňených osob, neboť jsme v rámci zkoumané věznice oslovili pouze odsouzené z typu ostrahy, a to vysoký a střední stupeň zabezpečení. Pokud bychom tak chtěli oslovit všechny kategorie vězňených dle ustanovení § 8 zákona č. 169/1999Sb., o výkonu trestu ve znění pozdějších předpisů (dále jen „ZVTOS“) je nutné do dalšího rozpracování zahrnout i odsouzené ze zvýšené ostrahy a odsouzené z ostrahy s nízkým stupněm zabezpečení. Současně je nutné zmínit, že nevyužíváme ani ustavení zákona v § 7, který v rámci umístování odsouzených odděluje ženy od mužů, které nebyly do okruhu oslovených respondentů zahrnuty. Finální výsledky by tímto byly výrazně ovlivněny, neboť u odsouzených žen, jsou projevy násilí, ač v různých formách, výrazně častější (srov. Evidence násilí v ženských věznicích Světlá nad Sázavou či Opava). I z toho důvodu by bylo vhodné realizovat podobný výzkum u ženské vězeňské populace, kde lze předpokládat, že se násilné projevy (konflikty) více zaměřují do oblasti vztahové než do oblasti utvářející hierarchii (srov. Warren et al. 2017).

K limitům výzkumné sondy lze také dodat, že výzkumná metoda byla použita ve formě dotazníkového šetření u nahodilé skupiny vězňů ve vybrané věznici, přičemž pro zvýšení validity by bylo dobré využít i následné rozpracování, tedy sběr dat u odsouzených v podobě rozhovorů cílených přímo na tzv. ohniskovou skupinu odsouzených (focus group), tedy na přímé aktéry násilných konfliktů. V dotaznících, ač byla provedena důsledná instruktáž, vzhledem ke zdůraznění anonymity každého respondenta, se jistě projevila míra osobního vnímání daného problému, které se projevilo v odpovědích – nechci odpovědět, resp. nevím. Předložené dotazníkové šetření proběhlo u skupin respondentů v rámci organizovaných vzdělávacích a zájmových aktivit vedených odborným personálem. Odsouzení byli po celou dobu zpracování pod dostatečným dohledem, aby nedošlo k případnému vzájemnému ovlivňování. Po kvalifikované instruktáži měli všichni respondenti dostatek času i klidu k validnímu vyplnění dotazníku. Autoři si byli vědomi citlivé, mnohdy osobní povahy některých otázek v dotazníku.

Na základě dotazníkového šetření bylo zjištěno, že se odsouzení ve vybrané věznici setkávají s násilím poměrně často (především v případech násilí mezi odsouzenými). Oficiálně evidované případy násilí jsou ročně v řádech jednotek (viz tab. č. 2). Z výzkumné sondy je také patrné, že v komunikaci mezi vězni je používání vulgarit či výhrůžek poměrně běžné. S vulgaritami ze strany vězňů jsou také konfrontováni pracovníci a pracovníci věznice. Verbální násilí je častějším jevem než přímá fyzická inzultace vězeňského personálu. Více než polovina respondentů se ztotožnila s názorem, že násilí může mít vliv sjednání respektu, a posun v hierarchii mezi vězni. Jako další výzkumné téma (v minulých letech poměrně medializované) se nabízí násilí ze strany

příslušníků VSČR vůči vězňům. Dirga (2020: 129) na základě kvalitativního výzkumu dokonce konstatuje, že „fyzické násilí je v určitých případech pojímáno ze strany příslušníků jako ospravedlnitelný prostředek zacházení s odsouzenými“. Hrozba násilím může být i strategií vězňů vůči příslušníkům VSČR v rámci mocenských mechanismů (viz Dirga – Hasmanová Marhánková 2014: 96). I proto lze toto téma považovat za hodné dalších výzkumů (např. v prostředí ženských věznic, u skupin recidivistů, ale i v komparativní perspektivě s jinými státy atp.).

Závěr

Jednotlivé aspekty (problémy, trendy, témata) vězeňských systémů jsou v zájmu penitenciárních sociologů a penologů dlouhodobě, což se týká i situace ve státech střední Evropy. V souvislosti s narůstajícím počtem vězeňské populace se do popředí dostává i otázka tzv. vězeňského násilí, včetně realizace možných preventivních zásahů a opatření (včetně psychiatrického vyšetření vězňů, individuálních programů na zvládnání emocí atp.) (srov. Prabowo 2020).

I proto se tento text zaměřil na vztah mezi násilím a utvářením sociální hierarchie u vězňů, resp. toho, jak vězni tuto problematiku reflektují, prožívají a hodnotí. Projevy násilí ve věznicích jsou fenoménem, který lze jen obtížně eliminovat, což se týká i českých věznic. Podstatné je však sledovat jednotlivé trendy tohoto násilí (i například v kontextu přeplněnosti jednotlivých věznic). V textu byly představeny základní koncepty, teorie a přístupy k vězeňskému násilí.

Článek vychází nejenom z realizované sociologické sondy ve zvolené věznici v období únor až duben 2022, ale i ze statistických údajů VSČR. Součástí textu je nejenom typologizace jednotlivých projevů tzv. vězeňského násilí, ale i představení diagnostiky a monitoringu těchto excesů ze strany VSČR.

Pro maximální validitu dat získaných zvolenou výzkumnou metodou, byl před distribucí většího množství dotazníků proveden předvýzkum, který posloužil k ověření, zda respondenti rozumí otázkám (srozumitelnost, jednoznačnost), zda dovedou správně pochopit instrukce a celkově ověřit časovou náročnost pro vyplnění dotazníku¹³. Následně proběhl rozsáhlejší sběr dat. Jak data z předvýzkumu, tak i ze samotného výzkumu utvořily datovou základnu pro tento explorativní výzkum.

Násilí v prostředí věznice má významnou formující roli v utváření hierarchie mezi jednotlivými vězni, přičemž se potvrzují poznatky zahraničních autorů, když je vězeňské prostředí hodnoceno jako „maskulinní“, agresivní,

¹³ Byl zde významný předpoklad nižšího mentálního či vzdělanostního základů respondentů. Statistiky vězeňské služeb ukazují, na převládající dosažené základní vzdělání, před učebními obory.

hrubé či machistické. Fyzická zdatnost a schopnost využít fyzickou převahu (v podobě kopů, hmatů, facek) jsou významných, byť ne jediným prvkem (podstatné jsou i intelektuální schopnosti, ekonomické zajištění vězně atp.), který utváří „vězeňskou“ hierarchii.

Seznam zkratk:

BDSM – zkratka sexuální praktiky zahrnující bondáž, dominanci, submisi, sadismus a masochismus

GŘVS – Generální ředitel vězeňské služby

NGŘVS – Nařízení generálního ředitele vězeňské služby

ŘVTOS – Vyhláška č. 345/1999Sb., kterou se vydává řád výkonu trestu odnětí svobody

SARPO – Souhrnná analýza rizik a potřeb odsouzených

VSČR – Vězeňská služba ČR

ZVTOS – Zákon o výkonu trestu odnětí svobody

***Petr Juříček** je ředitelem Věznice Kuřim a současně externím pedagogem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a v rámci spolupráce se soukromou Vysokou školou Ambis Praha. vyučuje předměty Kriminologie a Prevenci kriminality. Ve své profesní a pedagogické praxi se zaměřuje na otázky sociologické práce s pachateli trestných činů umístěných do nepodmíněného výkonu trestu odnětí svobody.*

***Josef Smolík** působí jako docent Katedry bezpečnostních studií na Fakultě bezpečnostního managementu Policejní akademie v Praze, kde přednáší předměty Politologie a Sociální deviace. Odborně se věnuje krajní pravici, subkulturám mládeže, bezpečnostní politice a kriminologii.*

LITERATÚRA

- ABBIATI, M. – PALIX, J. – GASSER, J. – MOULIN, V., 2019: Predicting physically violent misconduct in prison: A comparison of four risk assessment instruments. *Behavioral Science & the Law*, 37(1): 61-67. <https://doi.org/10.1002/bsl.2364>
- BAGGIO, S. – PEIGNÉ, N. – HELLER, P. – GÉTAZ, L. – LIEBRENZ, M. – WOLFF, H., 2020: Do Overcrowding and Turnover Cause Violence in Prison? *Frontiers in Psychiatry* 10(1015): 1-4. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.01015>
- BAUMAN, Z. – MAY, T., 2010: *Myslet sociologicky: netradiční uvedení do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2. vydání.
- BLATNÍKOVÁ, Š., 2016: *Nebezpečnost a násilí ve vězeňském prostředí*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- BLAŽEK, P. – FISCHER, S. – ŠKODA, J., 2019: *Delikvence. Analýza produktů činnosti delikventní subkultury jako diagnostický a resocializační nástroj*. Praha: Grada.
- BRYMAN, A., 2016: *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press, 5. vydání.
- ČERMÁK, I., 1998: *Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta*.
- DIRGA, L. – LOCHMANNOVÁ, A. – JUŘÍČEK, P., 2015: The Structure of the Inmate Population in Czech Prisons, *Sociológia* 47(6): 559-578.
- DIRGA, L., 2013: Co můžou a nemůžou čeští vězeňští dozorcí? In VEČERKA, K. (ed.): *Prevence sociální deviace – přání, naděje, realita*. Konference sekce sociální patologie MČSS. Praha: Masarykova česká sociologická společnost, s. 84-92.
- DIRGA, L. – HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, J., 2014: Nejasné vztahy moci – vězení očima dozorců. *Sociologický časopis* 50(1): 83-105. <https://doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.31>
- DIRGA, L., 2017: Body as a Project: The Relationship Czech Prisoners Have to Their Bodies. *Sociológia* 49(6): 636-656.
- DIRGA, L., 2020: *Humanizace českého vězeňství očima jeho aktérů*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- DIRGA, L., 2021: Sociologie za mřížemi? Penitenciární sociologie v České republice. *Sociologický časopis* 57(4): 411-432. <https://doi.org/10.13060/sk.2021.022>
- DRÁPÁL, J. – JIŘÍČKA, V. – RASZKOVÁ, T. et al., 2021: *České vězeňství*. Praha: Wolters Kluwer.
- EDGAR, K. – O'DONNELL, I. – MARTIN, C., 2011: *Prison Violence: The Dynamics of Conflict, Fear and Power*. New York: Routledge, 2. vydání.
- ESPOSITO, B. – WOOD, L., 1982: *Prison Slavery*. Silver Spring: Joel Lithographic.
- FERJENČÍK, J., 2000: *Úvod do metodologie psychologického výzkumu. Jak zkoumat lidskou duši*. Praha: Portál.
- FISCHER, S. – ŠKODA, J., 2021: *Sociální patologie. Závažné sociálně patologické jevy, příčiny, prevence, možnosti řešení*. Praha: Grada Publishing, 2. vydání.

- FOUCAULT, M., 1995: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Random House.
- FOUCAULT, M., 2000: *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- FOWLER, F. J., 2011: Coding the Behavior of Interviewers and Respondents to Evaluate Survey Questions. In: MADANS, J. – MILLER, K. – MAITLAND, A. – WILLIS, G. (eds.): *Question Evaluation Methods. Contributing to the Science of Data Quality*. New Jersey: Willey, s. 7-21. <https://doi.org/10.1002/9781118037003.ch2>
- GOFFMAN, E., 1961: *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor.
- GOFFMAN, E., 2018: *Všichni hrajeme divadlo: sebezpřetace v každodenním životě*. Praha: Portál.
- GOTTFREDSON, S. D. – MORIARTY, L. J., 2006: Statistical Risk Assessment – old problems and new applications. *Crime and Delinquency* 52(1): 178–200. <https://doi.org/10.1177/0011128705281748>
- GUBRIUM, J. F., 1997: *Living and Dying at Murray Manor*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- HÖRNQVIST, M., 2015: Pleasure, punishment and the professional middle class. In: SCOTT, D. (ed.): *Why prison?* Cambridge: Cambridge University Press, s. 89-107.
- JANATA, J., 1999: *Agrese tolerance a intolerance*. Praha: Grada Publishing.
- JELÍNEK, J. et al., 2021: *Kriminologie*. Praha: Leges.
- JEWKES, Y., 2002: *Captive Audience. Media, masculinity and power in prisons*. Collumpton: Willan Publishing.
- JIRÍČKA, V. a kol., 2020: *Prevence sebevražedného jednání vězňů a možnosti psychologické intervence - metodická příručka. Vězeňská služba České republiky – psychologické pracoviště*.
- JUŘÍČEK, P., 2019: Násilí za mřížemi anebo jsou čeští vězni v (ne)bezpečí? In: POLÁK, P. – TITLOVÁ, M. et al.: *Trestnoprávne možnosti riešenia domáceho násilia*. Bratislava: Paneurópska vysoká škola, fakulta práv, s. 323-345.
- KAMALUDDIN, M. R. et al., 2016: Aggression Profiles of Incarcerated Malaysian Male Murders. *Akademika* 86(2): 137-147.
- KOLÁŘ, O. – PROCHÁZKA, J., 2022: Extremismus, radikalizace, vzdělávání a nástroj SAIRO v českém vězeňském prostředí. In: DANICS, Š. et al.: *Radikalizace – formy, modely a bezpečnostní aspekty*. Praha: Policejní akademie ČR v Praze, s. 159-191.
- KŘIVÁNKOVÁ, L. – ŠPÁSOVÁ, L. – DUCHÁČOVÁ, A., 2021: *Sexuální práce v ČR: vývoj, trendy a výzvy*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- LOCHMANNOVÁ, A., 2016: Vězeňský trh – hybridní barter a komoditní peníze v prostředí českých věznic. *Acta FF ZČU* 8(1): 25-42.
- LOCHMANNOVÁ, A., 2020: *Tělo za katrem*. Praha: Academia.
- LOCHMANNOVÁ, A. – KOLÁŘ, O., 2021: *Extremism behind bars*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.

- LOVAŠ, L., 2010: Agresia a násilie. Bratislava: Ikar.
- LUBELCOVÁ, G., 2017: Sociológia sociálnych problémov. Bratislava: STIMUL.
- MAREŠOVÁ, A. – TAMCHYNA, M., 2017: Je anglické väzeňstvo náš vzor? *Kriminalistika* 50(1): 23-33.
- MAREŠOVÁ, A. – BIEDERMANOVÁ, E. – ROZUM, J. – TAMCHYNA, M. – ZHRÍVALOVÁ, M., 2016: Výkon nepodmíněného trestu odnětí svobody – kriminologická analýzy. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- MAREŠOVÁ, A., 2020: Trendy väzeňství ve světě – soumrak optimistických předpovědí. *Trestní právo* 24(3): 4-9.
- MORASH, M. – JEONG, S. – ZANG, N., 2010: An Exploratory Study of the Characteristics of Men Known to Commit Prisoner-on-Prisoner Sexual Violence. *The Prison Journal*, 90(2): 161–178. <https://doi.org/10.1177/0032885510361826>
- POWER, D. – RILEY, J., 2010: A Comparative Review of Suicide and Self-Injury Investigative Reports in a Canadian Federal Correctional Population. Ottawa, ON: Correctional Service Canada.
- PRABOWO, R. S., 2020: Prevention of Prisoners Committing Violence in Prison. *BISMA. The Journal of Counseling* 4(1): 21-29. <https://doi.org/10.23887/bisma.v4i1.24157>
- RASZKOVÁ, T. – HOFERKOVÁ, S., 2013: Kapitoly z penologie. Hradec Králové: Gaudeamus.
- REICHEL, J., 2009: Kapitoly metodologie sociálních výzkumů. Praha: Grada Publishing.
- ROGERS, K., 2013: Psychology in Prison. In: CANTER, D. (ed.): *Criminal Psychology*. New York: Routledge, s. 223-245.
- SCOTT, D., 2015: Why prison? Posing the question. In: SCOTT, D. (ed.): *Why prison?* Cambridge: Cambridge University Press, s. 1-22.
- SILBERMAN, M., 1988: Dispute Mediation in the American Prisons: A New Approach to the Reduction of Violence. *Policy Studies Journal* 16(3): 522-532. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.1988.tb01865.x>
- SMITH, Ph., 2008: Punishment and culture. Chicago: The University of Chicago Press.
- SMOLÍK, J. – TVRDÁ, K., 2012: Kolektivní násilí: teorie a praxe. *Bezpečnostní teorie a praxe*, 18(3): 89-102.
- SMOLÍK, J., 2020: Psychologie terorismu a radikalizace: jak se z beránek stávají vlci. Brno: Mendelova univerzita v Brně.
- SOCHŮREK, J., 2007: Kapitoly z penologie. III. díl, Negativní jevy ve vězení. Liberec: Technická univerzita v Liberci.
- SOPÓCI, J., 1996: Kolektívne správanie. Bratislava: Univerzita Komenského.
- ŠPRÁCHALOVÁ KŘIVÁNKOVÁ, L., 2021. Sex, násilí a společnost. Konsenzuální sadomasochismus jako součást kultury. Plzeň: Aleš Čeněk.
- TILLY, CH., 2006: Politika kolektivního násilí. Praha: Sociologické nakladatelství.

- TUCKER, D., 1982: A Punk's Song: View from the Inside. In SCACCO, A. M. Jr.(eds.): *Male Rape: A Casebook of Sexual Aggressions*. New York: AMS Press, s. 58-80.
- VÁNĚ, J. – DIRGA, L., 2016: The Religiosity Behind Bars: Forms of Inmate's Religiosity in the Czech Prison System. *Sociológia* 48(6): 641-663.
- VEGRICHTOVÁ, B., 2017: *Gangy: vězeňské, pouliční a motorkářské*. Praha: Grada Publishing.
- VEGRICHTOVÁ, B., 2018: *Symbolika kriminálního chování*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2. vydání.
- VEJVODOVÁ, P. – KOLÁŘ, O., 2020: Training prison staff to recognize inmate radicalisation. *Security Journal* 33(4): 552-564.
- Vězeňská služba ČR, 2022: *Statistické ročenky VSČR/Annual Reports VSČR: 2017–2021*. Praha: Vězeňská služba ČR.
- Vězeňská služba České republiky, 2022. (<https://www.vscr.cz/organizacni-jednotky>).
- WALKER, I., 2013: *Výzkumné metody a statistika*. Praha: Grada Publishing.
- WOLFF, N. – BLITZ, C. L. – SHI, J. – BACHMAN, R. – SIEGEL, J. A., 2006: Sexual Violence Inside Prisons: Rates of Victimization. *Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine* 83(5): 835-848. <https://doi.org/10.1007/s11524-006-9065-2>
- WARREN, J. I. – WELLBELOVED-STONE, J. M. – DIETZ, P. E. – MILLSPAUGH, S. B., 2018: Gender and Violence Risk Assessment in Prisons. *Psychological Services* 15(4): 543-552. <https://doi.org/10.1037/ser0000217>
- ZÁHORSKÁ, J., 2007: *Psychologická intervence při vyšetřování trestných činů*. Praha: Portál.
- ŽIŽEK, S., 2013: *Násilí*. Praha: Rybka Publishers.

Legislativní normy:

- Zákon č. 169/1999 Sb. o výkonu odnětí svobody a o změně některých souvisejících zákon, 1999: Praha.
- Nařízení generálního ředitele VSČR č. 2/2019 o předcházení, zabránění a včasném odhalování násilí mezi obviněnými, odsouzenými a chovanci, 2019. Praha: GRVVSČR.
- Zákon České národní rady č. 555/1992 o Vězeňské a justiční strážci České republiky, 1992. Praha: ČNR.
- Nařízení generálního ředitelství VSČR 47/2003 o použití donucovacích prostředků, 2003. Praha: GRVVSČR.